

יח. חיוב העלייה לארץ בזמן הגלות (כב-כג)

כב

אחר כן הָיָה מֵעַנְיָן זֶה הַחֶבֶר, שֶׁהוּא הַחֵלִיט לְצֵאת מֵאֶרֶץ כּוּזָר וְלָשִׁים פְּנֵי לִירוּשָׁלַיִם¹⁵⁸.
וְהִיְתָה קֶשֶׁה עַל הַכּוּזָרִי פְּרִידָתוֹ, וְדָבָר עֲמוּ עַל זֶה, וְאָמַר לוֹ: מַה יִּבְקֹשׁ הַיּוֹם בְּאֶרֶץ
יִשְׂרָאֵל וְ(הרי) הַשְּׂכִינָה נִעְדְּרַת מִמֶּנָּה?

וְהַהֲתַקְרְבוֹת אֶל ה' מִשְׁגָּת בְּכָל מְקוֹם בְּפִנְיָה הַזֹּכֶה וְהַתְּשׁוּקָה הַחֲזָקָה!

וְלָמָּה תִּכְנִיס עֲצָמְךָ לְסַפְּנַת הַמְּדַבֵּר וְהַיִּם וְהָאֲמוֹת הַמִּתְחַלְּפוֹת?¹⁵⁹

הערות - ילמד ענויים דרכו

158 מתוך הכרה שמצוות ישוב ארץ ישראל היא חובת היחיד גם בגלות. כפי שמבאר והולך. גם הרמב"ן הודה בזה לריה"ל, שמצוות ישוב ארץ ישראל קיימת גם בזמן הגלות. כן כתב בהשגותיו לספר המצוות לרמב"ם (שכחת העשין, מצווה ד). לאחר שביאר את מצוות ירושת הארץ על ידי כיבושה ויישובה, הוסיף: "ואומר אני כי המצווה שהחכמים מפליגין בה והיא דירת ארץ ישראל, עד שאמרו... וזולת זה הפלגות גדולות שאמרו בה - הכל הוא ממצוות עשה הזה שנצטוונו לרשת הארץ ולשבת בה. אם כן היא מצוות עשה לדורות, מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות, כידוע בתלמוד במקומות הרבה. ולשון ספרי: 'מעשה ברבי יהודה בן בתירה ור' מתיה בן חרש ור' חנניה בן אחי ר' יהושע ור' נתן שהיו יוצאין חוצה לארץ, והגיעו לפלטיה וזכרו את ארץ ישראל, וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהן וקראו בקריאתם וקראו המקרא הזה: וירשתה וישבת בה ושמרת לעשות, אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה". ועיינו גם בסוף דרשת הרמב"ן לראש השנה שכתב שמזאת המצווה עוב את בניו ואשתו וכל משפחתו ועלה לארץ בסוף ימיו. ונבדעת הרמב"ם שלא מנה מצוות ישוב ארץ ישראל בכלל תרי"ג נאמרו מספר הסברים: או שזוהי מצווה כללית הכוללת מצוות רבות - עיין בשורשים לספר המצוות שורש רביעי (אם הבנים שמחה עמו קנד; צי"א ז, מח בשם הראי"ה; יחור"ד הנו בשם הגר"ח פלאגי, ועיין שו"ת בני בנים ב, מב), או שכלולה במצוות החרם תחרימם (אב"ע י"ד סימן תנד), או שמצוות ישוב ארץ ישראל היא טעם לשאר המצוות והרמב"ם אינו מונה טעמים (מו"ר הגרנ"א רבינוביץ' תחומין ה). ויש שסברו שלדעת הרמב"ם יש מצווה מדרבנן (פאת השולחן בית ישראל א, יד) ויש שסברו שלדעת הרמב"ם מצווה זו אינה קיימת בגלות עד בוא המשיח (מגילת אסתר. אולם כבר דחו דבריו שלא ראה את הספרי ועל כן פירשו הפוך מהכתוב בו, עיין באב"נ שם).

159 הרי לנו שלוש סיבות לא לעלות בארץ בזמן הגלות: א. אין שכינה בארץ ישראל ואם כן אין הבדל בין מגורים בארץ למגורים בגלות; ב. די בהשתוקקות אליה ולא צריך לעלות ממש; ג. פיקוח נפש דוחה כל המצוות. ובתוספות לכתובות קי, ב מצאנו סיבה רביעית: "הוא אומר לעלות כו' - אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים. והיא אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל כי יש כמה מצוות התלויות בארץ, וכמה עונשין, דאין אנו יכולין ליהרהר בהם ולעמוד עליהם". אולם דעת רבנו חיים לא הובאה להלכה, ולכולי עלמא מצווה לעלות גם בזמן הגלות. וז"ל הפת"ש אה"ע ע, ו: "אמנם הרי"ט בתשו' סי' כ"ח ובחי' לכתובות הוכיח דאיזה תלמיד טועה כתבו על שם התוס' ולא דסמכא היא כלל. והדין עמו וכ"כ בעל נתיבת משפט. וא"כ כל הזמנים שווים לקיום מצווה זו. וכן מבואר מכל הפוסקים ראשונים ואחרונים שכתבו שכופין האשה שתעלה עמו כפשטא דמתני' א"כ ודאי דלא ס"ל הא דר"ח כהן".

ובעניין סכנה - השו"ע (אה"ע עה, ד-ה) הביא דעה זו בשם "יש מי שאומר". ועיין לקמן.

מסלול 1: יום ה לפרשת משפטים

מסלול 2: יום ב לפרשת משפטים

כג

אמר הַחֵבֶר: הַשְּׂכִינָה הַגְּלוּיָה לְעֵין - היא אֲשֶׁר נַעֲדְרָה, כִּי לֹא תִתְגַּלֶּה אֶלָּא לְנָבִיא אוּ לְקָהֵל (ה)נְרָצָה (לאלוה) בְּמָקוֹם הַמֵּיחָד, וְהוּא אֲשֶׁר מְצַפִּים לוֹ מֵאֲמָרוֹ: "כִּי עֵין בְּעֵין יֵרָאוּ בְּשׁוֹב ה' צִיּוֹן" (ישעיהו נב,ח), וְאֲמָרְנוּ בְּתַפְלָתְנוּ (ברכה יז שבתפילת עמידה): "וְתַחֲזִינָה עֵינֵינוּ בְּשׁוֹבֵךְ לְנוֹךְ לְצִיּוֹן".

אֲבָל הַשְּׂכִינָה הַנִּסְתָּרָה הַרוּחָנִית¹⁶⁰ - הָרִי הִיא עִם אִישׁ יִשְׂרָאֵל נֶאֱמָן, תָּמִים הַמַּעֲשִׂים, טְהוֹר הַלֵּב, זָךְ הַכּוֹנֵה לְאֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל. וְאַרְץ יִשְׂרָאֵל - מִיַּחַד לְאֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל!¹⁶¹ וְהַמַּעֲשִׂים לֹא יִשְׁלַמוּ אֶלָּא בָּהּ! וְהִרְבֵּה מִמְצוֹת יִשְׂרָאֵל נִחְסְרוֹת מִמִּי שְׁאִינוּ דָר בְּאַרְץ יִשְׂרָאֵל!¹⁶² (על כן) הַכּוֹנֵה לֹא תִזְךְ וְהַלֵּב לֹא יִטְהַר כִּי אִם בְּמִקְוֹת אֲשֶׁר מֵאֲמִינִים שֶׁהֵם מִיַּחַדִּים לֵה', אֲפֹלוּ הֵיךָ זֶה בְּדַמְיוֹן וּבִמְשָׁל (כמו המקומות של שאר הדתות), קָל וְחֹמֶר כְּשִׂזְאֵת אֶמֶת (כארץ ישראל שהיא ארץ הנבואה וההשגחה הניסית), כְּמוֹ שֶׁקָּדַם בְּאוּרוֹ. וְלִכֵּן) תִּתְעוֹרֵר הַתְּשׁוּקָה אֲלֵיהֶם, וְתִזְךְ הַכּוֹנֵה בָּהֶם. כֹּל שֶׁכֵּן לְמִי שֶׁשָּׂם פְּעָמָיו אֲלֵיהֶם מִמְרַחֵק.¹⁶³

וְכֹל שֶׁכֵּן לְמִי שֶׁקָּדַמוּ לוֹ חֲטָאִים וְהוּא מְבַקֵּשׁ כְּפָרָה, וְאֵין אֲפִשְׁרוֹת לְהִבְיֵא הַקְּרִבְנוֹת אֲשֶׁר הֵיוּ מְצוּיִם מֵאֵת ה' לְכָל חֲטָא וְחֲטָא מְזוֹדֵן וְשִׁגְגָה, וּלְפִיכֵךְ יִשְׂמַח בְּמֵאֲמַר הַחֲכָמִים "גְּלוֹת מְכַפֶּרֶת עוֹן" (סנהדרין לז,ב). כֹּל שֶׁכֵּן אִם תִּהְיֶה הַגְּלוּת לְמָקוֹם רְצוֹן (= שרצוי בעיני האלוהים)¹⁶⁴.

וּבְאֲשֶׁר לְסַכְּנָה בְּמִדְבָר וּבַיָּם - אֵין הִיא סַכְּנָה (מוחלטת) הַנִּכְנָסֶת בְּגֵדֶר "לֹא תִנְסוּ אֵת ה'" (דברים ו, טז), אֶלָּא הִיא סַכְּנָה שֶׁהִיא מְסַתֵּפֵן בְּכַמּוֹתָהּ אֱלוֹ הֵיטָהּ לֹא סְחוּרָה שֶׁמְקַנְהָ

הערות - ילמד עננים דרכו

160 כבר הוזכר בספר שיש שכינה נסתרת המנהיגה את ישראל גם בגלות - עיין מאמר ב, לד (על כן האומה בגלוי מתה אך בפנימיות - רק חולה); ד, כג.

161 רמב"ן בראשית כד, ג; שם כו, ה; שם כח, כא; ויקרא יח, כה; דברים יא, יח; בספר האמונה והביטחון, פרק ח; סוף דרשת הרמב"ן לראש השנה.

162 מנה כאן שלוש מעלות: בארץ ישראל יש הנהגה ישירה של ה' והאדם נמצא תחת הנהגתו זו, מה שאין כן בחו"ל, וכמאמר הגמרא בכתובות קי, ב שהדר בחו"ל דומה כמי שעובד עבודה זרה; המצוות אינן פועלות את פעולתן הסגולית אלא בארץ ישראל, כמו שמבואר בספרי על הפסוק "ושמתם את דברי אלה" וכמו שהרחיב לבאר הרמב"ן (עיין הפניות בהערה הקודמת); קיימות מצוות שתלויות בארץ ורק בה ניתן לקיימן.

163 הרי שמי שאינו משתוקק באמת ועושה פעמיו לארץ, מוכח שאינו באמת בעל כוונה זכה לעבוד את בוראו! ומי משתוקק ועולה לארץ - דבקה בו השכינה הנסתרת הקיימת גם בגלות.

164 כתובות קיא, א: "אמר רבי אלעזר: כל הדר בארץ ישראל שרוי בלא עוון, שנאמר: 'ובל יאמר שכן חליתי העם היושב בה נשוא עוון'. א"ל רבא לרב אשי: אנן בסובלי חלאים מתנינן לה. אמר רב ענן: כל הקבור בארץ ישראל - כאילו קבור תחת המזבח, כתיב הכא: 'מזבח אדמה תעשה לי', וכתוב התם: 'וכיפר אדמתו עמו'".

165 עיין לעיל סוף סעיף כ שאסור לסמוך על הנס, אם אינו חי במדרגה של גילוי שכינה.

מסלול 1: יום ה לפרשת משפטים
מסלול 2: יום ב לפרשת משפטים

להרויח בה¹⁶⁶.

ואפלו היה מסתפן יותר מזה מצד תשוקתו וקוותו הכפרה, היתה לו התנצלות על הפנסו לסכנות, אחרי שעשה חשבון נפשו, והודה על מה שעבר מימי חייו, והסתפק בו, והקדיש את שארית ימיו לעשיית רצון אלהיו, ונכנס לסכנה (במודעות שלא בהכרח שיעשה לו נס להצילו)¹⁶⁷. ואם יצילהו אלהיו - ישבח ויודה, ואם ימיתהו בעוונותיו - יתרצה ויקבל (=וישלים עם זה), ויאמין כי התכפרו לו במיתתו רב עוונותיו.

ועצתי (=ודעתי זאת) עדיפה מאלה המסכנים נפשם במלחמות בעבור שיזכרו בגבורה ונצחון, או שיקבלו שכר רב, ויש בה פחות סכנה מאלה היוצאים למלחמה לקבל גמול (=שכר מאת ה') על מלחמת מצוה¹⁶⁸.

הערות - ילמד ענוים דרכו

166 כן כתב המבי"ט ב,ריו. והובא בפת"ש אה"ע עה,ו. וכן כתב הרמח"ל במסילת ישרים פרק ט: "דע כי יש יראה ויש יראה: יש יראה ראויה ויש יראה שוטה, יש ביטחון ויש הוללות. כי הנה האדון ברוך הוא עשה את האדם בעל שכל נכון וסבא נכוחה לשינהג עצמו על דרך טוב וישמר מן הדברים המזיקים אשר נבראו לענוש את הרשעים, ומי שירצה שלא ינהג עצמו בדרך החכמה ויפקיר עצמו לסכנות, הנה אין זה בטחון, אלא הוללות. והנה הוא חוטא כמה שהוא נגד רצון הבורא יתברך שמו, שרוצה שישמור האדם את עצמו. ונמצא שמלבד הסכנה המוטבעת בדבר אשר הוא עלול אליה מפני חסרון שמירתו, הנה עוד הוא מתחייב בנפשו בקום עשה בחטא אשר הוא חוטא, ונמצא החטא עצמו מביאו ליענש. ואולם השמירה הזאת, וזאת היראה המיוסדת על הנהגת החכמה והשכל, היא הראויה, שעליה נאמר: 'ערום ראה רעה ונסתר ופתיים עברו ונענשו'. אך היראה השוטה היא, שיהיה האדם רוצה להוסיף שמירות על שמירות ויראה על יראה, ועושה משמרת למשמרתו באופן שיגיע מזה ביטול לתורה ולעבודה.

והכלל להבחין בין שתי היראות הוא מה שחלקו חכמים זכרונם לברכה באמרם: 'היכא דשכיח היוזקא שאני'. כי מקום שההיזק מצוי ונודע, יש להישמר. אך מקום שאין ההיזק נודע, אין לירא... וכל הדברים האלה, הניסיון היומי יעיד עליהם, ממה שכבר פשוט הוא ורגיל ברוב המון בני האדם אשר זה דרכם כסל למו". - מה שרוב בני אדם מסתכנים לפרנסתם - זה סימן שאין בזה שכיח היוזק ואינו בכלל כניסה לסכנה אסורה.

167 כלומר, כיוון שמכניס עצמו לסכנה לשם קיום מצווה שהיא כללית, והיא מכפרת על כלל עוונותיו - אין בזה איסור, כיוון שעושה לשם שמים. וזה לדעתי בבחינת "עבירה לשמה". ועיין בראשית רבה סה,כב בעניין יקום איש צרורות; כתובות קג,ב בעניין הכובס.

168 מו"ר הגר"י שילת פירש שהכוונה היא למלחמות המוסלמים. ואיני יודע מדוע פירש כן. ובאמת גם מי שיוצא לקיים מצוות ה' במלחמת מצווה מסתכן יותר מאשר בקיום מצוות העלייה לארץ ישראל. והנה הפוסקים התקשו מדוע באמת מצוות מלחמה אינה נדחית מפני פיקוח נפש. הנצי"ב לבראשית כתב שהטעם הוא ש"כך נוסד העולם", כלומר שכיוון שנוהגים בכך אין זה סכנה שאסור להיכנס אליה. אבל הראי"ה קוק באיגרות (ג,תתקמד. ועיין צי"א יב,נד) כתב שהטעם הוא שמצוות הציבור אינן נדחות מפני פיקוח נפש של יחיד. אולם לפי ריה"ל הטעם אחר: כיוון שמכוון לשם מצווה והיא מצווה כללית שמזכה אותו בחיי עולם הבא - מותר להסתכן.

מסלול 1: יום ה לפרשת משפטים

מסלול 2: יום ב לפרשת משפטים

יט. מהו חופש אמיתי (כד-כה)

כד

אמר הכוזרי: הייתי רגיל לראותך אוהב חרות, ואני רואה אותך עתה מבקש להוסיף עבדות, בחיובי מצוות שתתחייב בהן כְּאִשֶּׁר תְּדוּר בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל (כגון שמיטה ותרומות ומעשרות) ואין אתה חייב בהן כאן.

כה

אמר החבר: אמנם אני מבקש חרות - מעבדות הרבים, אשר אני מבקש (למלא את) רצונם ואיני משיגו¹⁶⁹, ואפלו אשתדל בו כל ימי חיי, ואלו השגתי - לא היה מועיל לי, רצוני לומר (באומרי עבדות הרבים): עבדות בני אדם ובקשת רצונם¹⁷⁰; ואבקש עבדות (נמצא) אחד, ישג רצונו - בטרח מעט, והוא מועיל (לי) בעולם הזה ולעולם הבא - והוא רצון ה' יתעלה. ועבודתו היא החרות¹⁷¹, והפניעה לו היא הכבוד האמתי!

כ. מהי השתדלות אמיתית בעבודת ה' (כו-כח)

כו

אמר הכוזרי: אם אתה מאמין בכל מה שהזכרת - יודע ה' פונתך, והפונה מיחדת לה', יודע הפנות ומגלה הנסתרות (ואם כן ניתן להסתפק בכוונה מבלי לעשות מעשה).

כז

אמר החבר: זה אמת - אם נבצר מאדם המעשה (באונס). אבל האדם - חפשי לגבי תוחלתו (= שאיפותיו) ומעשהו. ולפיכך הוא נאשם אם איננו מביא (את) השכר הגלוי אל המעשה הגלוי¹⁷².

ועל פן נאמר: "והרעתם בחצצרות ונזכרתם לפני ה' אלהיכם וגו' והיו לכם לזכרון"

הערות - ילמד ענוים דרכו

169 היינו שאם אני אבקש רצונם - איני משיגו.

170 הרי שלוש סיבות שלא להשתעבד לבני אדם: א. מדובר בהשתעבדות לגורמים רבים שלהם רצונות רבים, בניגוד להשתעבדות לה' שהוא אחד; ב. לא ניתן אפילו במאמץ רב ועמל גדול למלא את רצונם של בני אדם, שהרי יש דברים שכבני אדם לא נוכל לספק להם, בניגוד לרצון ה' שמצוותיו אינן נוגעות למילוי צרכיו אלא למעשים שהוא מצווה עליך לעשותם בהתאם ליכולתך ומדרגתך; ג. תכלית העבדות לבני אדם היא לצורכם ואין היא מועילה לעובד, ואילו תכלית מצוות ה' היא לטובת העובד.

171 כי בזה זוכה האדם לחלות העניין האלוהי עליו, בו הוא משתחרר מכל כבלי הטבע ומונחה בהנהגה הניסית - עיין מאמר א, מא-מג. או באופן אחר - שבזה האדם זוכה להגיע למדרגת חיותו העצמית.

172 פרופ' שורץ תרגם: "אם אינו עמל לקבל את השכר הגלוי על המעשה הגלוי".

(במדבר י, ט-י), "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד). לא ש'ה צריך להזכרה והערה, אלא לפי שהמעשים צריכים לשלמות - ואז יהיו ראויים לגמול¹⁷³. כמו שצריכים עניני התפלה לדבר בהם באפן השלם ביותר ברחמים ובתחנונים¹⁷⁴. וכאשר ישלמו הפונה והמעשה כראוי - יהיה עליהם הגמול. ויהיה זה (ויכרון לה'), לפי הרגיל אצל בני אדם, כאלו הוא הזכרה, ו"דברה תורה כלשון בני אדם"¹⁷⁵.

ואם היה המעשה ללא פונה¹⁷⁶, או הפונה ללא מעשה - תאכזב (=לא תועיל) ההשתדלות. אלא אם כן אי אפשר, שאז הכנת הלב וההתנצלות על המעשה מועילה קצת תועלת, כהתנצלותנו בתפלתנו: "ומפני חטאינו גלינו מארצנו" (תפילת מוסף ברגלים), ומה שדומה לזה.

ובהערת בני אדם והנעתם אל חבת המקום הקדוש שהוא - יש שכר. (וזהו גם) חזוק הענין המיחל, כמו שנאמר: "אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד, כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו" (תהלים קב, יד-טו). רצונו לומר שירושלים אמנם תבנה כאשר יכספו (=ישתוקקו) ישראל אליה תכלית (=שיא) הכסף, עד שיחננו אבניה ועפרה¹⁷⁷.

כח

אמר הכוזרי: אם כך הוא, הרי מניעתך (מלילות) - חטא, ועזרתך - מצוה!¹⁷⁸

הערות - ילמד ענוים דרכו

173 הרי שהקב"ה רוצה שנתאמן על מנת לזכות לשכר, ולא רק שנהיה ראויים לו. ועיין יבמות סד, א: "א"ר יצחק: מפני מה היו אבותינו עקורים? מפני שהקב"ה מתאוה לתפילתן של צדיקים".
174 מאמר ב, כד: "ואלו היינו מזדמנים (=מכניס עצמנו) לקראת אלהי אבותינו בלב שלם; היינו נעזרים ממנו (בניסים גלויים ונגאליים) כמה שנעזרו אבותינו במצרים. ואין דבורנו 'השתחוה להר קדשו' (תהלים צט, ט), ו'השתחוה להרום רגלי' (שם ה), ו'המחזיר שכינתו לציון' וזולת זה (=וכיוצא בזה), אלא כצפונף הזוזיר והתכי - איננו יודעים מה שאנו אומרים בזה ובזולתו (=ובדומה לו), כאשר אמרת נגיד כוזר; מאמר ג, ה: "אשר ללשון של החסיד - שווה היא בכל למחשבה, ואינה מוסיפה עליה. ונמצא שאין תפילת החסיד דבר שבמנהג או שבהרגל, כשירת הזוזיר והתוכי. אלא כל מילה - מחשבה עמה, וכוונה בה".

175 עיין מאמר א, ה.

176 עיין ב, כד באופן העלייה בבית שני.

177 התשוקה מעוררת את המציאות - עיין רמב"ן לבמדבר טז, כא; תפארת שלמה למסעי; וז"ל אוה"ח הקדוש לויקרא כה, כה: "והגאולה תהיה בהעיר לבות בני אדם ויאמר להם: הטוב לכם כי תשבו חוץ גולים מעל שלחן אביכם? ומה יערב לכם החיים בעולם זולת החברה העליונה אשר הייתם סמכים סביב לשלחן אביכם הוא אלוהי עולם ב"ה לעד? וימאס בעיניו תאוות הנדרים ויעירם בחשק הרוחני גם נרגש לבעל נפש כל חי עד אשר יטיבו מעשיהם. ובזה יגאל ה' ממכרו. ועל זה עתידין ליתן את הדין כל אדוני הארץ גדולי ישראל ומהם יבקש ה' עלכון הבית העלוב".

178 בניגוד למיכה גורמן שטען בספרו שהמלך לא קיבל את דברי החבר על מעלתה של ארץ ישראל, וכדי להטעות את קוראיו ציטט את שאלת המלך בסעיף כב והעלים את הסיום של הספר, המופיע לפנינו, שבו המלך מודה לחבר.

עֲזֹרָה ה', וַיְהִי לָךְ מִגֵּן וְשׂוֹמֵר, וַיִּנְהַגְךָ בְּרִצּוֹן בְּחֶסֶד, וְשָׁלוֹם.

שאלות מנחות:

- ✦ האם מצוות ישוב ארץ ישראל שייכת גם בגלות וגם לאדם הפרטי? מדוע?
- ✦ מהן שלוש הסיבות לאי עלייה לארץ?
- ✦ מה תפקיד "השכינה הנסתרת"? כיצד היא קשורה לדברי ריה"ל במאמר שני שהנבואה שורה בחו"ל בעבור ארץ ישראל?
- ✦ מדוע אי אפשר שיהודי ישתוקק באמת לארץ ישראל מבלי לעלות אליה, כאשר יש לו את היכולת לכך?
- ✦ מהו הגדר ההלכתי שקובע ריה"ל ברמת הסיכון שמותר לאדם לקחת?
- ✦ כיצד אומר ריה"ל שבעבור קיום מצווה ניתן להסתכן, והרי נאמר "וחי בהם"?
- ✦ מהי חידות אמיתית על פי ריה"ל ומהי חידות מזויפת?
- ✦ כיצד חתימת הספר מתחברת לפתיחתו?

תם לימוד מאמר חמישי